

Náboženský rozměr výchovy

Milan Horák

(Písemné zpracování přednášky konané během pedagogické konference 12.-14. září 2004 na Toulcově dvoře, posléze vydáno ve sborníku Okruh a střed 2004/4)

Slovo „náboženství“ vyvolává u mnoha současníků představy nesmyslných obřadů, nevědeckých pouček a zákazů znepríjemňujících život. Do značné míry je tento záporný postoj důsledkem výchovy dvou předcházejících generací bolševickou ideologií a čtyřicetileté aplikace „vědeckého“ ateismu ve veřejném životě i ve všech sdělovacích prostředcích. Bylo by však nespravedlivé svalovat všechnu vinu jen na minulý režim; významné příčiny negativního chápání náboženství v dnešní době nalezneme i v náboženství samotném. Pro naše dávné předky bylo náboženství nejenom určující, ale také zcela samozřejmou součástí života; o samozřejmostech však lidé často vůbec nepřemýšlejí a prostě je přijímají. Když se pak v posledních staletích sílí lidská individualita přestala spokojovat s pouhým přijetím samozřejmého a začala se ptát po smyslu a působení náboženství, bylo jen velmi málo těch, kdo dokázali odpovědět jinak než naučenými frázemi a odvolávkami na tu či onu tradici.

Mluvíme-li o náboženství, musíme se tedy především pokusit pojmově obsáhnout jeho podstatu nezávisle na konkrétních tradicích a bez ohledu na náš postoj k nim. V různých náboženských společenstvích, školách a prouděch musíme vyhledat prvky, které jsou společné všem, a teprve na tomto „náboženství jako takovém“ budovat další úvahy. Stranou pak můžeme ponechat všechny jednotlivé námitky vůči konkrétním projevům náboženského života nebo konkrétním církevním strukturám — ty totiž nepatří k náboženství samotnému, ale k určitým dílčím společenským situacím, v nichž se lidé snaží náboženské ideje uskutečnit.

První společný rys všech náboženství můžeme vytušit už ze samotného slova, jímž česky náboženství označujeme. Náboženství nás odkazuje „na boha“. Pod „bohem“ si v tomto případě můžeme představit právě tak jedinou a všepřonikající božskou bytost, jako panteon člověkopodobných bohů, absolutní pravdu nebo souhrn duchovních sil. Podstatné je, že se jedná o skutečnost, která není v našem smyslovém světě sama o sobě zjevná, ale která přitom do tohoto světa působí, vytvářejíc v něm souvislosti a smysl, které bychom bez ní v tomto světě nenalezali.

Samotné uznání takovéto jiné skutečnosti za naší smyslovou skutečností ovšem ještě nepostačuje k tomu, abychom mohli mluvit o náboženství. Určitou, prvním pohledu skrytou skutečnost, vysvětlující běh našeho světa, předpokládá přece i většina filosofů, ba dokonce každý vědec, který vychází z toho, že platí jakési neviditelné přírodní zákony. Narozdíl od nich se náboženský člověk nespokojuje jen s prostou existencí nadsmyslové skutečnosti, ale čerpá z ní poučení pro svůj život ve skutečnosti smyslové. Pravidelným pohlížením za hranice tohoto světa se proměňuje k obrazu onoho světa, a tím potom získává možnost proměňovat i tento svět.

Ani osobní proměna ve smyslu vyšší skutečnosti však ještě dostatečně nedefinuje náboženství. I morální filosof se přece snaží žít podle své filosofie, uskutečňovat v tomto světě ideje, které nalézá mimo tento svět, aniž bychom cítili potřebu nazývat jeho konání náboženstvím. To totiž potřebuje — kromě uznání jiné skutečnosti a kromě její aplikace ve

vlastním životě — ještě třetí prvek, spočívající v osobním vztahu k oné nadmyslové skutečnosti, k zásvěti, k Duchu. To neznamená, že by náboženský člověk musel onu skutečnost chápat jako osobní božskou bytost; stačí, když se jí cítí osobně osloven, když ji zažívá jako zdroj neopakovatelných situací svého života, když v ní nalézá protějšek, který svým působením odpovídá na jeho konkrétní jednání a snahu.

Spojení popsaných tří prvků — uznání nadmyslové skutečnosti, její uskutečňování ve vlastním životě a osobní vztah k této skutečnosti — je přítomno ve všech náboženstvích, a to v těch, která bývají označována za „nenáboženská“. Tak i v nejstarších buddhistických školách, považovaných spíše za sdružení praktikované životní filosofie než za náboženská uskupení, nalézáme například intimní osobní vztah ke Trojímu útočišti, Buddhovi, Dharmě a Sangze, který nás opravňuje nazývat tuto formu buddhismu náboženstvím a mluvit o ní ve stejných kategoriích jako třeba o islámu, o křesťanství nebo o šintoismu.

* * *

Postoj ke světu, který jsme si právě popsali jako náboženský, je přirozeným postojem každého dítěte. Aniž by bylo jakkoli nábožensky poučováno a vzděláváno, předpokládá dítě zcela samozřejmě, že existuje skutečnost, kterou přímo nevnímá svými smysly. Je přece ze všech stran obklopeno jevy, které nedokáže pochopit na základě známé smyslové zkušenosti, ale které musí prostě přijmout. Může to být oheň, který na pokus o uchopení reaguje bolestivým protiútokem, vypínač, jímž se dá bez zjevné souvislosti rozsvěcet a zhasínat lampa, nebo hodiny, jejichž ručičky se pohybují, aniž je někde vidět hybatel. Fungování těchto jevů z pohledu dítěte očividně podléhá silám, které jsou za jeho obzorem, které jsou pro ně nadpřirozené. Dítě samozřejmě nepřijímá tuto skutečnost jako rozumové zjištění, ale zažívá ji jako vrozenou a v hloubi nevědomí založenou náladu, která prostupuje veškeré jeho pozorování světa.

Dítě ovšem nezůstane stát u pouhého uznání skutečnosti za světem. Naopak, tato skutečnost je mu stálým pohonem ke zcela přirozenému sebeproměňování. Dítě se snaží přijít světu na kloub, tím vniká do skutečnosti, která pro ně dříve byla skryta, promítá ji do svého života, učí se novým pojmům a dovednostem, tváří v tvář zjevujícímu se pozadí jevů mimoděk zdokonaluje sebe sama. K neradosti rodičů se pokouší samo zacházet s ohněm, cvaká vypínači až do úplného rozbití nebo zkusmo posunuje ručičky hodin — skutečnost zpoza obzoru vniká do jeho dětské duše a pomáhá jí utvářet. Veškerý duševní vývoj, veškerá výchova a vzdělávání, to vše je možné jen díky tomuto sice nevědomému, ale také zcela samozřejmému postoji dítěte ke světu.

Konečně, k přirozenému dětskému prožívání světa patří vnímání bytostného protějšku za všemi jevy. Když si dítě spálí prsty o plamen, přičítá to zlovolnosti ohně, který mu chtěl ublížit; když při hře s vypínačem pozoruje rozsvěcení a zhasínání lampy, je pokaždé nadšeno tím, že lampa opravdu poslechla; když kroutí hodinovými ručičkami, poměřuje svou vůli s vůlí hodin. Toto je nejsnáze viditelný stupeň vývoje dětského vztahu k protějšku. Na počátku tohoto vývoje to byla bytost maminky, kterou se dítě cítilo být ze všech stran obklopeno a která pro ně tvořila souvislost jednotlivých vjemů; později se z tohoto všeobjímajícího protějšku začaly postupně vydělovat protějšky další, jako tatínek, sourozenci, dudlík, postýlka a vůbec všechno, co kolem sebe dítě nalézalo; nakonec pak ustoupily do pozadí předměty, které se vůči dítěti v danou chvíli osobitě neprojevovaly, a staly se pouze pasivními kulisami, na jejichž pozadí mohl svou roli plně rozehrát „zlý“ oheň, „poslušná“ lampa nebo „přemožené“ hodiny.

Tento postoj vůči světu, nesoucí všechny rysy postoje náboženského, je dětem vrozený a zcela přirozený, ale právě tak přirozeně slábne s postupujícím věkem. Dítě se krok za krokem učí chápat, jak spolu souvisí a jak fungují jevy a věci kolem něho; jeho obzor se rozšiřuje, skutečnosti dříve skryté za světem se stávají součástí jeho běžného světa — oheň pálí ať chce nebo nechce, protože je žhavý, od vypínače do lampy vede drát a hodiny jsou jen chytře udělaný strojek. Vše, s čím se dítě běžně setkává, nyní patří do smyslového světa; vědomí jiné skutečnosti, její uskutečňování v životě a pocit protějšku už pro ně nejsou samozřejmé a nutné, a proto — jsou-li ponechány přirozenému vývoji — postupně upadají. Dítě si dotváří pevný a úplný obraz světa, stává se dospělým, hotovým člověkem, který už se dále nemění a který je pevně ukotven ve známém a ničím nepřekvapujícím světě.

Člověk, který dosáhl dospělosti v popsaném smyslu, ztratil schopnost dále se vyvíjet — ze svého hlediska je přece již dokonalý, rozumí světu a umí s ním správně zacházet — ale také schopnost přinášet světu něco opravdu nového. Něco, co ve světě dosud nebylo, může objevit nebo vytvořit jen ten, kdo má přístup za hranice světa, do oblasti věcí, které se ve světě nenacházejí; komu se tato hranice uzavřela, může být jen z toho, co už je ve světě přítomno a známo. Nemá-li člověk ztratit tyto schopnosti, musí si v sobě uchovat určitou „dětskost“, tedy aspoň něco z postojů, které mu byly přirozené, když byl dítětem.

* * *

Nebezpečí, že v dospělosti ztratí možnost dále se zdokonalovat a přicházet na věci nové, provázelo člověka od nepaměti. Právě tak od nejstarších dob však lidstvo mělo k dispozici metody, které umožňovaly uchopit to, co je přirozeně přítomno v každém dítěti, a v proměně podobě to přijatelně zprostředkovat i dospělému člověku. Tyto metody nalézáme právě v duchovní praxi všech náboženství. Můžeme je rozdělit do tří skupin, či dokonce přímo mluvit o třech základních náboženských metodách, které odpovídají třem popsaným náboženským postojům.

Metodou, která buduje a posiluje vědomí nadmyslové skutečnosti, je náboženský obřad. Skutečnost, která jinak leží za obzorem našeho světa, se v obřadu stává smyslově vnímatelnou -- barvy a formy, slova a gesta, která vnímá účastník bohoslužby pozemskými smysly, jsou obrazy nadpozemských věcí. Duch, který je jinak našim očím skryt za závoj pozemské skutečnosti, v obřadu otevřeně vstupuje do tohoto světa a zjevuje se věřícímu, který jej tak čím dál lépe dokáže nalézat a rozpoznávat v hloubi věcí kolem sebe i v základech své vlastní duše.

Druhá náboženská metoda, vedoucí věřícího k úsilí o promítnutí nadzemské skutečnosti do pozemského života, je v typickém případě založena na studiu svatých knih. Ať už se ponoříme do Bible, do Tripitaky, do Koránu nebo do jiného souboru svatých textů, setkáváme se s množstvím myšlenek, obrazů a příběhů, které spolu vzájemně souvisí. Jejich množství je příliš velké a vzájemné vazby příliš složité, než abychom je dokázali mít ve vědomí najednou; můžeme však vnitřně cestovat od jednoho k druhému a všimnout si souvislostí v tu chvíli pro nás důležitých, můžeme prohlubovat svou znalost různých známých míst a objevovat zákoutí dosud netušená, jako bychom putovali krajinou a postupně ji přijímali za svou. Všechno, s čím se přitom setkáváme, je nadmyslová skutečnost vyjádřená smyslům přístupnými slovy a obrazy; Duch, kterého chceme promítnout do svého pozemského jednání, se před našima očima promítá do příběhů a poučení, které můžeme postupně začleňovat do své vlastní pozemské zkušenosti. To ovšem znamená, že nejde o to, abychom hledali předpisy a návody,

jak se chovat v konkrétních popsanych situacích, ale o to, abychom se naučili sami a na svou odpovědnost jednat ve smyslu Ducha.

Třetí metoda náboženské praxe se obrací do světa, k událostem, které nás obklopují. To, co nenáboženský člověk považuje za náhodné dění, které ho občas mimoděk zasáhne, je pro věřícího člověka osobním poselstvím od Boha. Člověk může rozmýšlet a vědomě řídit své konání; jeho plány však vždy ponechávají mnoho možností otevřených a také mohou vždy selhat. Ve všem, co se kolem nás děje, se projevuje všudypřítomná, vševědoucí a všemohoucí božská bytost. Ovšem právě v událostech, které zasahují do našeho života, byť jsme je sami vědomě nepřipravovali ani nevyhledávali, ji dokážeme nejlépe vnímat. Uplatňujeme-li ve svém životě tuto metodu, přestáváme být zrnkem prachu v neosobním soukolí světa a stáváme se svéprávnou bytostí, s níž osobně komunikuje Bůh. Nadsmyslová skutečnost, o které víme a kterou se snažíme uskutečnit ve svém jednání, je nám protějškem, jež můžeme oslovit „Ty“ a jež nám zevním děním odpovídá na otázky žijící v naší duši.

Tři základní náboženské metody — prožívání obřadu, ponoření do svatých písem, osobní chápání událostí osudu i dění světa — ožívují v člověku postoje, které mu byly zcela přirozené, když byl dítětem. Probuzení této dětské kvality v duši je nutným předpokladem smysluplné duchovní cesty v dospělosti.

* * *

Viděli jsme, že děti si na svět přinášejí přirozené postoje, které odpovídají postojům pěstovaným v náboženské praxi. Tyto postoje umožňují dětem, aby se učily a vyvíjely, ale také aby dokázaly přinášet světu nové myšlenky a skutky, aby dokázaly do světa tvořivě zasahovat. Chce-li mít tyto schopnosti k dispozici člověk dospělý, nemůže se spolehnout na svou přirozenost, ale musí je v sobě vědomě pěstovat. K tomu jej vede správně praktikované náboženství. Jeho vyhlídky jsou ovšem tím lepší, čím dříve vstoupila náboženská praxe do jeho života, tedy čím plynuleji mohly náboženské metody navázat na odpovídající přirozené postoje v dětství.

Z toho vyplývá nesmírná důležitost praktické náboženské výchovy v dětském věku. Takováto výchova samozřejmě nespočívá na ideologickém poučování, nýbrž na oněch třech nám již známých náboženských metodách — na prožívání obřadů, na vyprávění příběhů a na budování osobního vztahu k osudu. Velkou pomocí k tomu se proto může stát účast dítěte na životě náboženského společenství, k němuž patří jeho rodiče nebo vychovatelé. Není možno se však spoléhat jen na to — jednak ne každému se podaří najít ve svém okolí společenství, které by pěstovalo náboženský život způsobem pro něj přijatelným, jednak má jakákoli náboženská praxe s dětmi smysl jen tehdy, když se dotýká celého jejich života, což ovšem znamená především rodiny, v níž děti vyrůstají, a školky či školy, do níž děti chodí. Chceme-li dát dítěti praktický duchovní základ, musíme mu dopřát náboženskou výchovu — obřady, příběhy, rozmlouvání s osudem — rovněž v rodině, a je-li to možné, též ve škole.

Pravidelné prožívání obřadů může vycházet z rytmu každého dne. Ranní vstávání a večerní ukládání do postýlky jsou nejlepší příležitosti pro krátkou společnou modlitbu nebo průpověď, jejíž stále stejný průběh dává dítěti jistotu a možnost prohlubování. Jiná modlitba, písnička nebo verš může uvozovat společné jídlo, začátek vyučování či další významnější okamžiky dne. Děti samy dokáží každý den prožívat spousty takových chvil, omezením je spíše síla vůle a přesvědčení rodičů či vychovatelů, protože tyto drobné každodenní obřady působí právě tím, že pokud možno nevynechávají a nepřestávají, a že je dospělí myslí zcela

vážně. To se ještě výrazněji projeví u obřadů opakujících se v delších rytmech, týdenním a ročním. Dokážeme coby rodiče nebo vychovatelé učinit i pro sebe samy jeden den v týdnu svátečním, a to tak, aby tuto svátečnost prožívaly i děti? Dokážeme oslavit Vánoce, Velikonoce či jiné svátky tak, abychom sami byli přesvědčeni o zjevení Ducha ve způsobu našeho slavení? Dokážeme prožít dobu adventní nebo postní jako týdny obrácené k očekávanému Duchu? Chceme-li dětem pomoci k postupnému uchopení první náboženské metody, musíme se o podobné věci pokusit, ba musíme se o ně pokoušet každý den, každý týden a každý rok znovu.

Zacházení se svatými písmi, o němž jsme hovořili, se v případě dětí nemusí zdaleka týkat jen textů, jejichž „svatost“ je ve všeobecném povědomí. Samozřejmě, otevřeme-li kupříkladu Bibli, nalezneme obrovské množství příběhů a obrazů, které jsou ve vzájemné vnitřní souvislosti, spojeny jedním Duchem, o němž vypovídají. Dítě, které se ponořuje do jednotlivých vyprávění, si ve své duši postupně vytváří souvislý obraz světa, z nějž příběhy plynou, a začíná v něm prožívat i události vlastního života, které v příbězích obsaženy nejsou, ale které by v nich přeneseně mohly být, jsou-li založeny na určitém postoji — a o ten právě usilujeme. Dítě vstupuje do příběhového světa a putuje jím po vlastních, nových cestách, na nichž získává zkušenost a poučení pro svůj zevní život. Podobnou možnost mu ovšem mohou dát i jiné knihy než klasická svatá písma různých náboženství. Mnohá díla dětské literatury nabízejí právě takový příběhový svět, po jehož cestách se dá putovat a postupně si osvojovat víru v dobro působící na pozadí vývoje, ve smysluplnost našeho konání, v možnost obrátit zlé v dobré; zkušený vypravěč dokáže rozvíjet před dětmi takovéto příběhy i bez delší přípravy. Přesto musíme být ve výběru opatrní — nehledáme totiž hru fantazie ani co nejnepřínavější dobrodružství, ale vyprávění, v nichž působí opravdové zákonitosti Ducha.¹

Nejtěžší pro rodiče a vychovatele je uvádět děti do třetí náboženské metody, do prožívání zevních událostí jako osobních Božích poselství. Tento postoj totiž nemůžeme dětem předvést jako obřad ani vyprávět jako příběh, nýbrž musíme jej před jejich očima žít. Nemusíme v tom být dokonalí, ale musíme být na cestě správným směrem, musíme vidět své nedokonalosti a postupně je napravovat. Když sami dokážeme krok za krokem vidět v tom, co nás potkává, nejen náhodná štěstí a neštěstí, mimoděk se naskytnuvší příležitosti a překážky, nýbrž především odpovědi a výzvy určené osobně a nezaměnitelně právě nám, pak začnou i děti, které s námi žijí, na své přirozené nevědomé vložce k tomuto postoji budovat základy vědomého postoje budoucího. Právě na tomto místě se nejjasněji ukazuje, že opravdu vychovávat děti můžeme jen tehdy, když zároveň vychováváme sebe samy.²

1 Není lehké odpovědět na časté otázky o vhodnosti či nevhodnosti toho či onoho díla dětské literatury, protože hodně záleží i na osobním vztahu a konkrétních zkušenostech rodiče či učitele, který příběhy předčítá nebo vypráví. Z vlastních zkušeností hodnotím velmi vysoko knihy C. S. Lewise (Letopisy Narnie), M. Endeho (Nekonečný příběh, Momo aj.), J. R. R. Tolkiena (Hobit, Pán prstenů) a v Česku dosud málo známého G. Dreissiga, z domácích V. Čtvrťka (především Rumcajs). S určitými výhradami přijímám T. Janssonovou a J. Foglara. Horší z tohoto pohledu se mi zdá svého času hodně čtená Pipi Dlouhá punčocha a za dosti problematického považuji populárního Harryho Pottera. Tento výčet si však neklade žádný nárok na neomylnost či úplnost.